

Kiköltöző és otthon maradó gyerekek

A transznacionális migráció gyerekperspektívából¹

Kutatási kérdés és módszertani keretek

A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből (Lewis 2010, Marcu 2012, Ní Laoire 2011, Zeitlyn–Mand 2012). A transznacionális migráció a nemzetállami határokon átívelő mozgások összessége, amely a többé-kevésbé tartós külföldi tartózkodás ellenére sem feltétlenül gyengíti a kibocsátó országokhoz fűződő viszonyt (lásd Pries 2001, 2010, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009). A transznacionális életforma ugyanis olyan kettős (vagy többes) kötődéseket alakít ki, amelyek egyszerre fűzik az egyéneket a sokszor átmeneti tartózkodási helyként megélt „itthez” és a hátrahagyott „otthoz” (lásd Basch et al. 1994, Eröss et al. 2011). Az infokommunikációs technológiáknak köszönhető párhuzamos jelenlét ellenére a transznacionális migráció résztvevői és családtagjaik szembesülnek azzal, hogy rövidebb-hosszabb időre nagy földrajzi távolságok választják el őket (Bryceson–Vuorela 2002, Blaskó 2016). A transznacionális család formái az e kihívásra adott reakciók szerint erősen különbözhetnek, ám közös bennük, hogy a család akkor is a társas, érzelmi támogatás (illetve a családtagok közötti konfliktusok) színtere lehet, ha tagjai nem egy adott földrajzi helyen, lokalitásban élnek (Lutz 2011:117, Oso–Ribas–Mateos 2013).

Az itt közölt négy esettanulmány módszertani kísérletnek is tekinthető egyfelől a gyerekek bevonása, másfelől az interjúfelvétel és a különféle projektív módszerek kombinálása miatt (Eröss–Váradi 2013, Horváth–Mitev 2015, Guruge et al. 2015, Illés–Kende 2011, Mitev 2015, Pataki 2013). A kísérletezést elsősorban a migráció kutatásának általános módszertani kihívásai indokolták: a *mozgás* önmagában is nehezen megfogható jelenség, ezt csak fokozzák a mai globális migráció cseppfolyós, dinamikusan változó formái (*fluidity*), valamint a hatások összetettsége (De Haas 2010, Ní Laoire et al. 2011). A komplexitás nem csupán a transznacionális migrációhoz szükséges erőforrások differenciáltságában, az élethelyzetek és egyéni törekvések sokféleségében, azaz a migrációs képesség

¹ Köszönöm Eröss Ágnesnek és Illés Anikónak a tanulmány alapját jelentő „Transznacionális migráció gyerekperspektívából” című előadáshoz fűzött hozzászólását a „Migráció alulnézetből” című workshopon (Budapest, 2016. november 28.).

(*migration capability*) és a migrációs aspiráció (*migration aspiration*) finom kölcsönhatásaiban áll (De Haas 2014a). Az egyének ágenciája, azaz szubjektíve észlelt cselekvőkészsége is különbözik, amely árnyalja a migrációs struktúrák által meghatározott „objektív” egyéni mozgásteret. Mindez a migrációt makroszinten nehezen megfoghatóvá, az empirikus eredményeket nehezen általánosíthatóvá teszi (De Haas 2010). Ez indokolja a mikroszintű vizsgálatokat, amely ebben az esetben az általános vélekedések szerint a családi döntéseknek kitett, gyenge érdekérvényesítő képességű, sérülékeny csoportra, a gyerekekre irányul (Soto 2010, Ní Laoire et al. 2011, Zeitlyn–Mand 2012, Hoang–Yeoh 2015, Hoang et al. 2015). Az újabb kutatási eredmények azonban árnyalják a változásokat passzívan megélő, a migráció hatásait csupán elszenvedő gyerek képét, a vizsgálódás hangsúlyát pedig egyre inkább az élményeikre, az adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik (Einarsdóttir 2007, Hoang–Yeoh 2015, Hoang et al. 2015 a,b, Marcu 2012, Ní Laoire et al. 2011, Soto 2010, Zeitlyn–Mand 2012). A migrációs döntés és tapasztalat sokrétű változást jelent a családok életében, miközben a családi migráció folyamata maga is lezáratlan; a folytonos mérlegelés, újratervezés miatt dinamikusan változik. A család mint strukturált viszonyrendszer a változás nyomán folyamatosan újrastrukturálódik, megváltoztatva a családi pozíciókat, a köztük lévő relációkat és tartalmakat, valamint a családtagok cselekvéseit és nézőpontját (Soto 2010).

Egy módszertani kísérletben rejlő lehetőségek

A négy esettanulmány² gyerekrajzok, valamint tanulói interjúk elemzésén alapul: kettő a szülőkkel együtt külföldre költöző gyerekek tapasztalatait vizsgálja, kettő a szülők külföldi munkavállalása miatt megváltozott családokat az otthon maradó gyerekek nézőpontjából elemzi.³ A gyermekrajzok felvétele négy általános iskolában, tanórákon történt az egész osztállyal.⁴ A migrációban való érintettség tanulónként nem volt feltétel, de csak olyan osztályokat kerestünk, ahol voltak a migrációban érintett tanulók. Migrációban érintettnek tekintettem egy tanulót, ha ő maga huzamosabb ideig külföldön élt a családjával, és hazatért, illetve azokat, akiknek az egyik közeli családtagja életvitelszerűen külföldön él, huzamosabb

² E kötetbeli írásom az „Idegenségtapasztalat és megszelídített tér. Transznacionális migráció gyerekperspektívából” című tanulmányom (*Tér és Társadalom* 2017/3:103–124) átdolgozott és kibővített változata.

³ A gyermekrajzok és a tanulókkal készült interjúk egy részét Fehér Katalinnal közösen vettük fel. A kutatásban közreműködő iskolákba járó diákok összetételének és a jellemző migrációs mintáknak megfelelően roma és nem roma tanulók egyaránt érintettek a migrációban.

⁴ Három dél-dunántúli és egy alföldi iskolában, nyolc osztályban összesen 106 gyerekrajz készült. A dél-dunántúli iskolákban készült rajzok egy részét (összesen 28 rajzot) a *Tér és Társadalom* 2017/3-as számában megjelent tanulmányomban „A külföld képei az osztálytársak rajzain” című alfejezetben elemeztem.

ideig ott dolgozik/dolgozott vagy ingázik/ingázott. Egy pedagógus (esetenként szaktanár) és egy vagy két kutató volt jelen a rajzoláskor: a pedagógusok általában a háttérbe vonultak, csak ritkán adtak instrukciókat a gyerekeknek. A rövid témamegadásban szerepelt a rajzfeladat témája, ami a táblára is felkerült: *Külföldön élni*. Ezután néhány tematikus támpontot (személyes, családi élmények, illetve személyes vágyak, jövőbeli tervek) adtam a tanulóknak. A feladatmegadásban és a rajz címében is szándékosan hagyunk tág mozgásteret a kötetlen felidzésnek, az asszociációknak, hiszen egyfelől arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen személyes élményeket, tudásokat hív ez elő, másfelől, hogy megjelenik-e (s ha igen, miként) a külföldi élet a tanulók jövőképében. A rajzolás korai, ötletelős szakaszában önálló munka folyt, ezzel is megpróbáltuk elkerülni az esetleges kutatói sugalmazást, viszont a kialakult ötletek rajzolása közben igyekeztünk kérdésekkel is háttérinformációkat gyűjteni.

A gyerekekkel felvett interjúk⁵ az iskolák vezetésével történő egyeztetés, valamint a pedagógusok felkeresése után, szülői beleegyező nyilatkozatok birtokában készültek. Az interjú asszociatív kérdésekkel és az ezekre való narratív visszakerdezéssel indult (a technikához lásd pl. Kovács 2007a), amit egy rövid, kérdésekkel orientált, félig strukturált interjú követett. Az interjút szabad mesélés zárta narratíva-stimuláló kockák segítségével. A narratíva-stimuláló kockák társadalomtudományos használatára úttörő példa Pataki Gyöngyvér kutatása, aki a Debreceni Egyetem kollégistáinak közéleti aktivitását, illetve az erről alkotott vízióikat meghatározó rejtett véleménystruktúrákat vizsgálta ezzel a projektív technikával, mivel felismerte, hogy a fiatalok könnyedén tartják az ellenőrzésük alatt az interjúhelyzetet, megkerülve a mélyebb, személyes információk vagy vélemények feltárását (Pataki 2013, 2014).

A projektív módszer kipróbálása mellett szólt, hogy az alapvetően egy játék, így alkalmasnak tűnt a gyerekekkel történő interjúzáshoz, valamint az érdeklődés felkeltéséhez. A kockákon található szimbólumok asszociációkat keltenek, amelyek különösebb kutatói beavatkozás (strukturált kérdések vagy orientálás) nélkül is elősegítik a gondolatok áramlását (Pataki 2014). Eredetileg az volt a feladat, hogy a tanuló külföldre, majd a családra gondolva mondjon egy-egy történetet a dobókockákon található szimbólumokkal. Az egész történetre (illetve az asszociációkra) a narratív „visszakérdezés” technikájával tértem vissza, ügyelve arra, hogy ne bontsam meg a történet felépítését, kronológiáját, és visszatükrözzem a szóhasználatát. Az önálló történetalkotás feladata azonban néha túl komplexnek vagy ijesztőnek tűnt, így megesett – az itt ismertetett négyből három esetben is –, hogy a tanulók csak az egyes szimbólumokra asszociáltak sorjában, de ezeket nem kapcsolták össze, azaz nem alkottak önálló történetet.⁶ A gyermekrajzok és

⁵ A három dél-dunántúli iskolában nyolc tanulóval összesen kilenc interjút készítettem.

⁶ A dobókockákon látható szimbólumok a teljesség igénye nélkül: „mumus”, repülőgép, nagyító, piramis, emeletes ház, telefon, nagyító, villanykörte stb. (lásd bővebben Pataki 2013, 2014).

az interjúk sorrendje változó volt az iskolákkal történt előzetes egyeztetéstől, illetve a terepmunka szervezésétől függően.

Az elemzés során a migrációban érintett gyerekek rajzaiból, az asszociációkból, valamint az interjúkban feltárt történettöredékekből próbálom a migrációs élményeket (a külföldre költözést és a távol lévő szülő hiányát) dinamikusán, egymás fényében feltárni. A különféle módszerek közötti *triangulációt* (Denzin 1978) a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai⁷ indokolják, valamint az, hogy mindegyik egy sajátos (és részleges) perspektívát nyújt a migrációs élmények értelmezéséhez. A háromféle módszer kombinált alkalmazását, azaz a módszertani triangulációt (Denzin 1978) az elemzés is leképezi: a három rövid fejezet leírja az empirikus (rész)eredményeket, majd ezek összeolvasásával áll elő az értelmezés.⁸ A vizuális és verbális módszerek, valamint a projektív technikák (Guruge et al. 2015, Horváth–Mitev 2015) kombinált használatától azt vártam, hogy ezek a nehezen kommunikálható vagy akár a kevésbé tudatos összefüggésekről is informálnak, mint például a migrációs döntést meghozó szülők felé érzett düh, a csalódás, félelem, szorongás vagy a helyváltoztatással járó stressz (Düll 2015). A képi narratívumként felfogott rajz (Illés 2003) egyfelől a gyengébb verbális képességű tanulóknál segíthet az élmények megjelenítésében, másfelől a tér mint a rutincselekvések közegének ábrázolása, valamint a térhasználat változása képi formában könnyebben hozzáférhető. A mélyfúrászerű elemzés más gyermekrajz-elemzésekhez hasonlóan *problémafeltáró* jellegű (Eröss–Váradai 2013, Illés–Kende 2011, Pasqualetti 2012), következésképpen nem reprezentatív vagy általánosítható. A célja az, hogy egyfelől felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat (lásd Illés–Kende 2011), valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait, másfelől, hogy reflektáljon a tapasztalatok fényében a projektív módszerek kombinálásán alapuló módszertani kísérletre. A tanulmány elsődleges célja nem az esetek szisztematikus összehasonlítása. A négy esettanulmánnyal inkább *a vizuális, projektív technikákban rejlő elemzési lehetőségeket* próbálom illusztrálni. A kombinált módszertan egyfelől a különféle adatszerzési módok körüli bizonytalanságot próbálja kezelni, másfelől igyekszik megragadni a migrációs tapasztalatok összetettségét és időben is változó dinamikáját.

Migráció és családi krízis – módszertani dilemmák

A migrációs döntések és a családi krízisek közötti oksági viszonyok feltérképezése meglehetősen problematikus. Egyrészt azért, mert utólag, a családtagok vissza-

⁷ A gyerekekkel készült kutatások módszertani dilemmáiról, illetve az e mögött meghúzódó kérdésről, így arról, hogy a gyerekek mennyire tekinthetők alapvetően *másoknak*, mint a felnőttek, lásd bővebben Einarsdóttir 2007, Punch 2002, Zeitlyn–Mand 2012.

⁸ A különféle adatfajták elemzését időlegesen különválasztó, majd ezeket összeolvasó elemzés sokat merít a narratív életútinterjúk feldolgozásához használt hermeneutikai esetrekonstruktív módszertanából, lásd Rosenthal 1993, Kovács 2007b.

tekintésében képződő narratív okságról (Bruner 2005) van itt szó: nemcsak az események időbelisége (azaz egymásutániségük vagy éppen párhuzamosságuk) kérdéses. Az elmesélésük, kronologikus sorba rendezésük *önmagában* is oksági viszonyt teremthet két egymásra következő, ám egymástól valójában független esemény között, amely ily módon már valamiképp értelmeződik. Másrészt, az érzelmi és földrajzi közelség és távolság dinamikájával, az érzelmek összetettségével, illetve ezek egyéni megélésével, a lappangással is számolnia kell az elemzésnek. A családi válsághelyzetek és a kifejezetten a migráció okozta krízisek erősíthetik, de ki is olthatják egymást, egyes esetekben akár feloldást is jelenthetnek. Következésképpen a gyerekek perspektívájából feltáruló pillanatképekből ezek az összefüggések jellegzetesen „a tyúk vagy a tojás” kérdésnek tűnnek (Fedyuk 2015), ha egyáltalán megjelennek valamilyen explicit ok-okozati sémában.

A családtagok tartós távollétéből vagy a családi viszonyok megváltozásából fakadó friss érzelmi sérülések, az iskolai hétköznapiak során erővel lefojtott nehézségek sokszor nehezen elmesélhetők vagy érzelmileg megterhelők lehetnek. A projektív módszerek legfőbb előnye a komplex, akár ambivalens érzelmek kifejezhetőségében – akár távolíthatóságában – áll, miközben az elemzés az érzelmekre és az ezek uralására tett erőfeszítésekre is adatokként tekint (Hubbard–Backett–Milborn–Kemmel 2011). Néhányszor azt tapasztaltam, hogy a külföldi élet és a munkavállalás témája felkavarta a gyerekeket; feszültté tette őket annak ellenére, hogy igyekeztem az interjúhelyzetet mederben tartani, az érzelmi nehézségeiket figyelembe venni. Barnabással beszélgetve például bizonytalan voltam abban, hogy sikerül-e az érzelmekről való beszéd és ezek eltakarása között lavíroznia, és hogy mennyire tudom, tudjuk kontroll alatt tartani a beszédhelyzetet. Az ő osztályában az egyik migrációban érintett lányt felzaklatta a rajzfeladat témája, munka közben szemmel láthatóan nehezen uralta az érzelmeit. Nem is mertem erről kérdezni őt a többiek előtt. (Az interjúra pedig nem kaptam szülői engedélyt.) Az édesanyja külföldön dolgozik idősellátásban; a lány azt tervezi, hogy idővel ő is csatlakozik hozzá, és majd együtt sikerül elhelyezkedniük.

A külföldi munkavállalás és a családi krízis együtt járását azonban hiba lenne elhamarkodottan összekötni, vagy egyértelműen negatív hatásúként és determinisztikusan felfogni. A megélt nehézségek és érzelmi hiányok, a küzdelem persze tagadhatatlan, a gyerekekkel beszélgetve azonban olyan helyzetek és analógiák is felbukkantak, amelyek árnyalják, vagy más kontextusba helyezik a megélt változásokat. Kérdés például, hogy a transznacionális család fogalmához és mindennapos küzdelmeihez miként viszonyulnak olyan eddig is ismert boldogulási stratégiák, mint például a nemzetközi teherfuvarozók, a hetelők, az időszakos ingázók szakaszos távolléte. Ezekre a lehetséges analógiákra ugyanis találunk példát a felvett gyerekrajzok vagy a vélemények között: Egy külföldi migrációban nem érintett, 5. osztályos lány rajzán a „külföld” Budapestként reprezentálódott, ahova az apja hetente ingázott. Amikor az osztálytársai szóvá tették, hogy „*az nem is külföld*”, zavarba jött és elbizonytalanodott. A rajza nem metaforikus volt, hanem „direkt”. Az ő külföldről alkotott „belső képe” (lásd Dúll 2015) azt az élményt közvetítette,

hogy számára a főváros is távoli, nehezen elérhető, azaz idegen; miközben a megélhetésért folytatott küzdelem és a szülő távollétének szubjektív megélése erős analógiát teremt a külföldi munkavállalásban érintett családokkal.

Mindezek természetesen nem relativizálják, csupán árnyalják a megélt nehézségeket. Ugyanakkor tény, hogy a transznacionális migráció sajátos mintázatokat teremt a kelet-közép-európai térben és kontextusban (Lutz 2011, Turai 2018). A kisebb földrajzi távolságok, a határok átjárhatósága és a munkaerő szabad áramlása az Európai Unión belül megkönnyíti az együtt mozgást, vagy nem ver világnyi távolságot a családtagok közé, mint például az Európában vagy az Egyesült Államokban dolgozó Fülöp-szigeteki nők és otthon hagyott családjuk esetében (lásd Parreñas 2001, 2004).

A migráló gyerekek tapasztalatai: idegenség és megszelídített tér

Terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a megélhetési stratégiák sorába illesztett külföldi munkavállalás, migráció eltérő mintázatokba, hálózatokba rendeződik a mozgósítható erőforrások (gazdasági, kulturális, kapcsolati tőke) szerint. Általában a képzetesebb, (alsó-) középosztályi családból származó romák és nem romák a családi kapcsolataik mellett gyenge kötéseiket mozgósítva indulnak útnak csakúgy, mint a jellemzően középkorú, a családjuk fenntartásáért ingázó szakmunkás férfiak. A más erőforrások, tőkék szűkében lévő, (mély)szegénységben élő roma családok viszont leginkább korlátozott kapcsolati tőkéjükre, azaz rokoni kapcsolathálózatukra támaszkodnak (Váradi et al. 2017, Virág tanulmánya e kötetben). A hátrányos helyzetű régiókon belül is periferikus helyzetű, szegény roma családok mozgása a legváltozékonyabb, mivel tartalékok, mozgósítható erőforrások híján ők a legvédtelenebbek a strukturális kényszerekkel, illetve az intézményi környezet változásaival szemben. Időben változékony formájú, kevésbé előkészített, *fluid* migrációjuk – avagy térbeli mobilitásuk⁹ – még a célországok szociális ellátórendszerének figyelembevételével is többnyire az itthoni prekárius helyzet bővített újratermelésére elég, amely a visszatérésük után sem változik jelentősen (lásd erről bővebben Nagy 2016, Váradi et al. 2017, Durst és Virág tanulmánya e kötetben). Ugyanakkor e „fluid” migráció további sajátossága, ahogy Bendzsi története mutatja, hogy a viszonylag gyakori helyváltoztatások ellenére is – vagy éppen ezért – együtt mozognak a családok (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A vizsgált terekben az egyik szülő ingázása, tartósabb távolléte vagy akár az egész család külföldre költözése nem ismeretlen élethelyzet. Ez szinte minden esetben értelmezési kényszert jelent, megmozgatja a migrációs döntések kognitív és érzelmi aspektusait. A családtagok távolléte nemcsak a gyerekek, hanem az

⁹ E sajátos tartalmú és formájú fluid mozgás a migráció vagy éppen mobilitás fogalmával is megragadható, lásd e kötetben Durst Judit és Váradi Monika tanulmányait.

otthon maradó szülők vagy felnőttként migráló gyerek esetében is komplex értelmezést és érzelmi megküzdést követel (lásd Váradi tanulmányát e kötetben). Ezt a típusú migrációt villantja fel Milos története.

A közvetett vagy közvetlen migrációs tapasztalatok ellenére a gyerekek köznapis beszélgetéseiben a migráció annak ellenére sem jelenik meg, hogy egy-egy osztályból többen is ilyen élethelyzetben voltak vagy vannak. Mintha a szülők külföldi munkavállalása természetes lenne, vagy éppen – főleg a korai időszakban – túlságosan fájdalmas, vagy kockázatosnak bizonyulna ahhoz, hogy ezeket megosszák és a kortárs nyilvános diskurzus részévé váljon. Inkább elvétve és utalás-szerűen kerül elő a téma a közeli barátok között, miközben az osztályokon belül köztudott, hogy kinek a szülei ingáznak két ország között, vagy ki él(t) külföldön.

Milos története – egyéni, intellektuális megküzdés

Az elbeszélt történet

Milos 11 évesen, az alsó tagozat befejezése után került Németországba, egy bajorországi faluba, ahol fél évet töltött. A fiú egy héttel az indulás előtt tudta meg, hogy édesanyjával és a párjával – aki már korábban is külföldön dolgozott szakmunkásként – külföldre költöznek. A megérkezés után három héttel Milost már az új tanév várta. A kint töltött idő alatt az anya otthon volt, nem vállalt fizetett bér munkát. A külföldi tartózkodásnak a pár között kiobbant konfliktus vetett véget: egy veszekedés után a nő hazajött Milossal. Másnap a fiú megjelent a régi iskolájában; a pedagógusok értesítették a német kollégákat a hazaérkezéséről.

Milos viszonya a külföldre költözéshez kezdettől fogva ambivalens: rögtön arra gondolt, hogy hiányozni fognak neki az itthon hagyott családtagok, minde- nek előtt az édesapja és a nagyszülei, de vonzotta az új környezet és egy új nyelv megtanulásának lehetősége, az utazás felkeltette a kíváncsiságát. A történetéből úgy tűnik, hogy a németországi falusi iskola a külföldről érkezők fogadására felkészült és nyitott közeg volt: osztálytársai és tanárai kedvesek voltak, az osztályfőnöke segítette. Az első időszakban még nem kellett minden órára járnia, de a készségtantárgyak óráin és a szabadidőben a saját osztályával együtt töltötte az időt. Emellett az iskolai keretek között német nyelvrőai voltak.

Milos leginkább attól félt, hogy nem fogja tudni megértetni magát az iskolában, és hogy a többiek nem fogadják el. Ennek leküzdéséhez lökést adott az édesanya párja, aki az első napon elkísérte az iskolába. Először a szomszéd fiúval kezdett barátkozni, később két újonnan érkező, bevándorló hátterű osztálytársával kereste a kapcsolatot: az egyikükkel horvátul tudott beszélni felmenői délszláv származásának köszönhetően, a másik fiú Szíriából érkezett, vele a mindkettejük számára új német nyelven beszélt. Milos később úgy emlékezett, hogy hamarosan az egész osztállyal barátságot kötött, és a faluban is lettek (magyar és német) barátai. Eközben az itthon maradt édesapjával telefonon, nagyszüleivel szerb és

horvát nyelven írt levelekben, a régi osztálytársaival a közösségi oldalakon keresztül tartotta a kapcsolatot. Elmondása szerint egy-két hónap után a németországi osztálytársaival „közepesen jól” tudott szót érteni németül, és ők szívesen beszélgettek vele. Az iskolakezdés előtt az anya párja taníttatta németül a fiút, de Milos rájött, hogy a nyelvoktató applikációkat önállóan is tudja használni. Az idegen nyelvek így egyszerre kötötték a korábbi, kibocsátó közegéhez, otthon hagyott családtagjaihoz és az új környezetéhez.

Bár Milos hangsúlyozta a tanárai segítségét, a beilleszkedés feladatával alapvetően egyedül szembesült. Az édesanyja otthon volt, míg az élettársa már régebb óta külföldön dolgozott, így a felnőtteknek feltehetően nem volt annyira éles a közegváltás. Jóllehet a fiú otthon valamennyit beszélhetett mindennapi nehézségeiről, ez nem tűnik túl mélynek: „*úgy a szüleimnek mondtam, hogy elég könnyű [az iskolában], de fárasztó is volt.*” Az önálló nyelvtanulással és helykereséssel járó erőfeszítések közepette Milos néha megjutalmazta magát: az iskolából hazafelé betért egy trafikba, hogy apróságokat vegyen magának a napi költőpénzéből.

Az első látásra sikeres beilleszkedés ellenére ambivalencia bujkál a migrációs élményekben. Ezt nem csak az jelzi, hogy Milos felnőttként nem tervez külföldön dolgozni, de szeretne „világot látni”. Ebben a vágyban egyszerre van benne a külföldön töltött idő összes pozitívuma és a fiú világra való nyitottsága, kíváncsisága, ami egyfajta intellektuális megküzdést fejlesztett ki benne, valamint az ambivalencia, ami a megélt nehézségek viszonylagos közelségében, frissességében rejlik.

Történetéből úgy tűnik, hogy a hirtelen hazatérés egy sikeres beilleszkedési folyamatot tört meg: „[a hazatérésnek] *örültem is, meg épp hogy megszoktam, hogy ott vagyok Németbe, és vannak barátok, minden...*” A befejezetlen beilleszkedésre nemcsak az utal, hogy Milos most a németországi barátaival tartja a közösségi oldalakon a kapcsolatot, hanem az is, hogy *elbeszélte* történetében végső soron helyzet- és időpontfüggő, hogy hol érezte jobban magát: „*Hát, most itt. A régi barátok meg az ismerősök.*” (Kiemelés – N.K.)

A Németországra vonatkozó asszociációi pozitív élményeket hoztak elő: az interjú elején a falu rendezettségét, tisztaságát és az ott élők kedvességét, a tanárai segítőkészségét említi. Bár az interjú végén Milos nem épített fel önálló mesét a narratíva-stimuláló kockákon található szimbólumokból, a külföldre vonatkozó asszociációi jobbára pozitívak voltak, hiszen az iskolai élmények mellett eszébe juttatták a családjával töltött szabadidőt: a sátorozást, a kirándulásokat, valamint az interjú elején említett nagy, tágas tereket, ahol a „nevelőapjával” játszott. A családhoz kötődő asszociációk a közös élményeket, kirándulásokat elevenítik fel, és előhívják az otthonteremtés körüli teendőket: a virágültetést, a villanyégők cseréjét, a sötét pincét, a szomszéd házban a csőtörést.

Az asszociációk között nem véletlenül szerepel nagy súllyal a rendezett, tiszta falu képe és az otthonteremtés folyamata: ez egyrészt a biztonságos környezet iránti vágyat fejezi ki, miközben a kellemes élményekhez rögtön az interjú elején hozzákapcsolódik a félelem a beilleszkedés nehézségeitől. Ez akkor is jelen van, ha a közeg nyitott és befogadó. Az új környezethez való alkalmazkodás nehézsé-

geiről, a helyváltoztatást kísérő bizonytalanságról, az idegenségről árulkodik az, hogy a megérkezés utáni két-három hétben, az iskolakezdésig Milos otthon volt, és csak az anyjával mozdult ki a házból. A falu kezdetben ijesztő: „*kicsit furcsa volt, amikor először ott voltam, még úgy nem is nagyon mertem kimenni, leginkább bent voltam. Akkor még nem ismertem.*”

A bizonytalanság és az idegenség az elbeszélte történetben és a narratíva-stimuláló kockás játékokban is felbukkan: az újonnan érkezők még a saját otthonuk pincéjében is eltévednek, mert nem ismerik. A pince voltaképpen az *idegenség* tapasztalatát közvetíti: az idegen számára problémás az a tér, ahol más otthonosan mozog (lásd Schütz 1984 [1944]). Ezt fokozza, hogy még a saját terükben, az új otthonukhoz tartozó pincében sem ismerik ki magukat. Milos két „térkép” használ az ismeretlen felderítéséhez: a falusi teret a társaival, a közös játékkal, a környék felfedezésével, az otthont a berendezkedésen keresztül tapogatja le, fokozatosan bővítve az ismert és biztonságot nyújtó teret. A társas világ feltérképezéséhez saját kognitív erőforrásait, otthonról hozott nyelvtudását, nyelvérzékét, szorgalmát mozgósítja. A beilleszkedéssel tehát egyszerre küzd kognitív és pszichés téren, miközben tudatosítja magában, hogy ezzel is több, okosabb lesz. Büszkén mondta, hogy „*ha elmegyünk Németországba nyaralni, akkor tudok beszélni.*” Erőfeszítéseit jól jelzi, hogy a következő tanévben teljesen integráltan járhatott volna a németországi iskolába, miközben számára Németország alapvetően turista úticélként és nem otthonként tételeződik.

Milossal két interjú is készült,¹⁰ ezekből úgy tűnik, hogy idővel Milos számára egyre kevésbé volt vonzó a külföld, és egyre inkább az újonnan felvett, megerősített itthoni kötések váltak meghatározóvá. Rajza (amit a két interjú után egy harmadik időpontban készített) fokozott távolságtartásról és a migrációs tapasztalatok átértékelődéséről, az eddig elfojtott nehézségekről árulkodik, csakúgy, mint a dobókockás asszociációk során felmerülő negatív gondolat, amit csak vizsgakérdésre mondott ki: egy rossz álm, amelyben az itthon maradt rokonai meghaltak. Mindez veszteségélményre, az otthon és a családtagok elhagyásával járó stresszre, érzelmi nehézségekre utal.

A képi narratívum

A rajzán (1. kép) két fiú focizik egy kertben, miközben a szomszédos ház erkélyéről egy harmadik szomorúan néz kifelé. A jelenet Milos elmondása szerint Németországban játszódik; a kérdésre, hogy ő szerepel-e a képen, azt válaszolta, hogy

¹⁰ Az, hogy Milossal két interjú is készült, az iskolai elérés határait és a pedagógusok hozzáállására is fényt vet. Benyomásaim szerint több, migrációban érintett tanuló is volt az intézményekben, ám a pedagógusok néhány gyerekről nem tudták, hogy érintett lenne, illetve rugalmasan kezelték az érintettség kérdését. Milos kiválasztása és előtérbe helyezése mögött (a szülői beleegyezésen túl) az állhatott, hogy róla a tanárai azt gondolták, hogy kompetens lesz az interjúhelyzetben, és könnyedén meg tud felelni a kutatók (vélt) elvárásainak.

ő nincs rajta, „ezek idegenek”. A rajzot nézve azonban nem biztos, hogy mindenki egyformán idegen. A kapus mezén levő név (*Neuer*) erősen sejteti a német kötődést, míg a vele szemben álló játékos fekete pólója is utalhat a német válogatott mezére. Ezzel szemben az erkélyen álló fiú piros meze (az előzőhöz hasonlóan, de ez esetben sem pontos analógiát követve) emlékeztet a magyar válogatott felsőjére. A két különböző mezben a piros nadrág közös, ami egyik válogatott mezében sem szerepel, de itt részleges hasonlóságot teremt.

A rajzfeladat alkalmat adott egy távolított perspektíva átvételére, ám ennek ellenére a helyzet az elbeszélte történetben felbukkanó bizonytalanságok, a kirekesztettségtől való félelem fényében mégis ismerősnek tűnik. Talán az időhiány okozta, talán többletjelentéssel bír, hogy a vonalzóval meghúzott, ceruzával kontúrozott, kétszintes házak közül a szomszéd ház színes, míg a szomorú fiúé színtelen. Bár ez magasabb, csak a teteje piros, és ez is halványabb, mint a szomszédé. Az erkélyről figyelt játék egyfelől a biztonságot nyújtó ház védelmező funkciójáról, a már ismert környezet elhagyásának nehézségéről, másrészt a játékban való részvétel vágyáról árulkodik. A szomorú fiú háza körül kerítés húzódik, míg a másik ház udvarába belátunk. A kerítés elhatároló szimbolikája egyértelmű, de nem tudhatjuk, hogy önvédelmet, távolságot vagy kirekesztettséget fejez-e ki.

Bendzsi története – közösségi burok és presztízsszerzés

Az elbeszélte történet

Bendzsi az interjú készítésekor 11 éves, és 4. osztályos. Két idősebb testvérével és szüleivel egy közeli, „cigányfaluként” számon tartott településen él, ahová fél évvel az interjúkészítés időpontja előtt tértek haza Angliából, egy Manchesterhez közeli kisvárosból. A fiú úgy emlékezett, hogy öt-hat évig éltek külföldön, ám a szülei három és fél évről beszéltek.¹¹ (A pontatlanságot életkori sajátosságok, illetve az élmény szubjektív jelentősége és relatív frissessége okozhatja.) Bendzsi a kiköltözéskor nagyjából 7 éves lehetett; éppen befejezte az első osztályt. Angliába együtt érkezett a család, az első időszakban a már kint élő barátoktól kaptak segítséget. Az édesapa több munkahelyen is megfordult rövid távú szerződéssel, dolgozott éttermi kisegítőként, futárként, és ahogy Bendzsi fogalmazott, „csirkegyárban” (*chicken factory*) is. (Ez a kifejezés csak angolul jutott eszébe.) Az anya otthon maradt, és a pakisztáni főbérlő segítségével takarítást vállalt a házban. A kinttartózkodásnak hirtelen és látszólag indokolatlanul vetettek véget a szülők, a gyerekek nem tudják, hogy miért jöttek haza, de örülnek neki.

Bendzsi úgy emlékszik, hogy az első iskolája veszélyes hely volt. Elmondásából egy a bevándorlóokra specializálódott oktatási intézmény körvonalazódik, amelyben a nagy létszám már eleve megnehezíti az újonnan érkezők integrálását.

¹¹ Bendzsi szüleivel Virág Tünde és Fehér Katalin készített interjút.

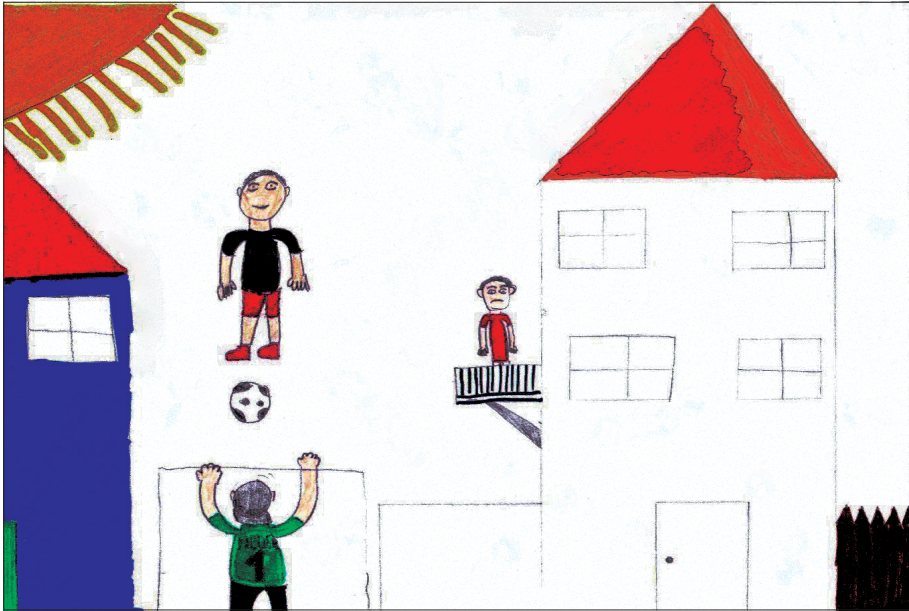
Bendzsi történetéből az hámozható ki, hogy a nyelvi korlátok (s a hozott feszültségek) miatt ebben az iskolában a csoportok és egyének közötti viszonyok, azaz a hierarchia a testi erő, a rátermettség vagy az eszesség mentén alakult. Bár elmondása szerint senki nem védte meg, még a tanáraitra sem számíthatott, valamivel később újdonsült barátai feltétlen lojalitását és védelmét élvezte, akik „*mindig vele tartottak*” a verekedésben, és nem játszottak másokkal.

Bendzsinek a megérkezése után ebben az iskolában kellett megtalálnia a helyét, ami nyelvtudás nélkül még nehezebb volt: „*Nehéz volt, nem értettem semmit akkor. Negyedikbe' elmúlt. Akkor már megtanultam angolul.*” Valójában a kritikus első időszakban sem volt Bendzsi teljesen izolált, mivel a befogadó iskolába több Romániából érkező magyar ajkú gyerek is járt, akik – mivel előbb érkeztek és már kiismerték magukat a társas viszonyok között – terelgették a helyzetekben, és angolul is taníttatták a fiút. Bendzsi otthon is hallott édesapjától néhány szót angolul, és önállóan, az interneten is fejlesztette szókincsét, de a legtöbbet a társaitól tanult, akiket kezdetben jobbára utánczolt (azaz szituációba ágyazottan sajátította el a jelentéseket). A kezdeti nehézségek áthidalását tehát egy kicsiny nyelvi és kulturális közvetítő közeg segítette, amely a testi erő mentén szerveződött rangsorban is elhelyezte, miközben a kortárs csoportban a presztízs kivívásakor a csapatjátékok integráló ereje nyelvtudás nélkül is érvényesült. („*Megértettem, mert benne volt, hogy football.*”) Ez a védő-integráló csoport nemcsak az iskolában működött, hanem a szabadidőben is megszerveződött.

A család önálló lakhatásának megteremtése egyúttal iskolaváltást is jelentett Bendzsinek és bátyjának (a lánytestvérük férőhelyhiány miatt a régi iskolában maradt). A második iskoláról szóló történetmorzsákban már segítőkész tanárok szerepelnek, ezekből felsejlik az egyénre szabott, differenciált oktatás és a szabálytartó, nyugodt közeg, miközben ide már Bendzsi is valószínűleg jobb kommunikációs készségekkel és angoltudással érkezett.

A családdal töltött szabadidő szintén hangsúlyos az elbeszélésében, amely az életszínvonal-emelkedés képeit tárja elénk: a közös mozizást és hamburgerezést, az autóvásárlást és a kedvelt időtöltést, a „*kocsikázást*”. A közös fogyasztás élményén túl megjelennek a városi tér használatára vonatkozó utalások: a kirándulások Manchesterbe, a városháza, a focizás a parkban. Ebben egyszerre jelenik meg a felszabadultság, az együtt töltött idő öröme, valamint a térhasználat különbségéből kiolvasható *idegenség*, mivel a történetből például kiderül, hogy csak ők fociztak a parkban.

Bendzsi a családjával együtt költözött külföldre, és ez az iskolai beilleszkedés nehézségei ellenére is biztonságot nyújtott, valamiféle magabiztosságot kölcsönöz a történetének, még akkor is, ha az itthon maradt nagyszülők hiányoztak. Az első felidézett élmény, hogy amikor megérkeztek az új házba, épp húsvét volt, és a locsolkodás a családon belül nem maradhatott el. A következő emlék az egyik Angliában töltött karácsony ajándékgazdagsága. A falusi hagyományok, a családi ünnepek megtartása ugyancsak segíti a folytonosság megőrzését. Bendzsi történetéből elsősorban egy közösségi kapcsolatokra támaszkodó megküzdés rajzolódik

1. kép: Szomszéd fiúk

2. kép: A megszelídített tér

dik ki; ahol a család együttmaradásából fakadó folytonosság hangsúlyos, miközben az iskolában is volt körülötte egy kis közösségi burok, ami kezdetben segítette a társas viszonyok feltérképezésében és a helykeresésben. Ez a közösségi kötésekre támaszkodó megküzdési stratégia viszont visszatükrözi a felnőttek világát, azaz a korlátozott gazdasági, kulturális tőkékkel érkezők sajátos, rokoni hálózatra hagyatkozó boldogulási stratégiáját. Ez kölcsönöz Bendzsi történetének valamiféle magabiztosságot, másfelől ez a kiterjesztett folytonosság a gyors, szinte észrevétlen visszaailleszkedés háttére is. A több mint hároméves távollétből hazatérve ugyanis Bendzsi rögtön focizni indult a falusi barátaival és az unokatestvéreivel – mintha mi sem történt volna. Úgy tűnik, hogy most Bendzsi azt sem bánja, hogy itthon 11 évesen csak 4. osztályos.

Az asszociációk

A kérdésekre feelve Bendzsi nem tud túl sok konkrét pozitív élményt felidézni. Arra a kérdésre, hogy mi volt számára a legnehezebb, rávágja, hogy „*semmi*”. Majd gyorsan hozzáteszi: „*a matek*”. Az asszociációkból a kezdeti félelmei is kitűnnek, például a repüléssel kapcsolatos szorongás. Ez talán nem is illik a helyzetét olyan jól megoldó, vagány fiú (ön)képébe, ezért csak a narratíva-stimuláló kockákra asszociálva hangzik el, hogy a repülés „*jó volt. Ijesztő*”. Ugyancsak ambivalencia érezhető az elindulás körül: Bendzsi nem akart külföldre költözni, és ezt a szülei tudtára is adta, akik azonban nem reagáltak erre. A megérkezéskor mégis örült – legalábbis felszabadult, hogy túl van az utazáson, és mindenki együtt van.

Bendzsi határozottan megfogalmazta, hogy Angliában nemcsak az itthon hagyott nagyszülők, a barátok és a kutyája hiányzott neki, hanem a falusi házuk is. Mindez a hátrahagyott otthonhoz fűződő erős érzelmi kötődésre, az elválás nehézségeire utal. (Ugyanakkor a dobókockán található ház-szimbólumról a külfölddel kapcsolatban semmi nem jutott eszébe.)

A külföldre vonatkozó első három asszociációja a barátok, az iskola és az iskolai keretek között látogatott uszoda volt. A felidézett élmények Milos történetéhez hasonlóan az együtt felfedezett környékről, a közös élményekről és játékról szóltak, ami jelzi, hogy az iskola mellett a kortárs csoport önmagában is fontos integrációs közeg.

A képi narratívum

A rajzoláskor Bendzsi egyedi perspektívát használ: egy városi teret látunk, inkább felülről, mint oldalról, amelyben nagy, szemből ábrázolt alakok vannak (2. kép). Az épületeknek és az embereknek egyaránt erős kontúrjaik vannak, s a rajzon megjelennek a kötődést jelentő, illetve jó élményeket adó helyszínek is: az uszoda (*bath* vagy *Bolton* felirat?) és az iskola (*school* felirat). Két kisebb házat is látunk,

az egyik talán a külföldi otthon, az egymással szemben álló épületek talán szomszédságra, ismeretségre, azaz mindenképpen közelségre utalnak.

Bár a mozgalmas képről nem mesél bővebben, a rajza a bejárt, megismert teret ábrázolja, amelyen a történetében is megjelenő fontos helyszíneket utak kötik össze. Az utak által *határolt* terekben embereket látunk; akad közöttük semleges, de talán félelemkeltő is. Feltűnik egy kedves lány, de Bendzsi odarajzolt „*egy kövéret is*”, akit nem szeretett – s akivel talán konfliktusa támadt. Az ő szerepeltetése feltehetően az első iskola vagy a környék veszélyeire, a testi erővel, vagánysággal kivívott státuszra és a beilleszkedés nehézségére utal.

A vágyak és félelmek tekintetében Bendzsi családjában (legalábbis a gyerekek számára) a kint töltött idő és a megszelídített tér ellenére is egyértelmű a helyzet: „[a szülők] *ha rosszak vagyunk, akkor úgy fenyegetnek minket, hogy visszamegyünk Angliába.*” Felnőttként Bendzsi nem szeretne külföldön élni; itthon, egy felfelé mobil pályán képzelet el a jövőjét: katona szeretne lenni, vagy séf. A vágyai arról árulkodnak, hogy az angliai iskolában kiküzdött hely és a fizikai erőhöz, bandához kötött megküzdési stratégia nem tűnt el nyomtalanul, Bendzsi egyik kívánsága, hogy „*legyen izma*” – ami a történetéből úgy tűnik, hogy nemcsak egy katonának, de egy bevándorló fiúnak is jól jön.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Idegenségtapasztalat és egyéni megküzdés

A két történetben kirajzolódnak közös pontok, mindenekelőtt a gyermeki ágencia paradoxona és a migrációs tapasztalat összetettsége, ellentmondásossága. Miközben egyik fiú sem vett részt a családi migrációs döntésben, a külföldi élet sokszor komolyabb beilleszkedési feladatokat rótt rájuk a tankötelezettség miatt, mint például a kiköltöző, de otthon maradó anyákra. A beilleszkedés a kortárs csoportba önmagában is ágenciát feltételez, voltaképpen komoly „önmanagementet” követel.

Az egyéni erőfeszítéseket a hazatérésre vonatkozó hirtelen szülői döntés egyszerre felülírta. Milos visszailleszkedését a viszonylag rövid külföldön töltött idő segítette, a hosszabb időt Angliában töltő Bendzsi viszont egy olyan, sűrű, erős kötésekben gazdag közösségbe illeszkedett vissza, ahonnan a kapcsolattartás, illetve a rokonsági hálózatok áthelyeződése (Váradi et al. 2017, Virág tanulmánya e kötetben) miatt igazából annyira el sem távolodtak. Nagy különbség van ugyanakkor abban, hogy míg Bendzsi esetében az egész család kiköltözött, ami jelentős biztonságot, stabilitást, érzelmi háttérrel nyújtott, Milos helyzetét a szülők különváló útjai tovább nehezítették, hiszen a kiköltözés számára nemcsak az ismert közegből való kiszakadást jelentette, hanem komoly elszakadással is járt.

A történetekből az is kitűnik, hogy az iskola – akár csak a kortárs csoport – kitüntetett integrációs közeg, amely megkönnyítheti a helykeresés, beilleszkedés

feladatát. Ezzel a közeggel azonban a tanulók önállóan, egyedi stratégiákat követve szembesültek. Milos egyéni intellektuális stratégiát követett, Bendzsi inkább egy közösségre támaszkodó, presztízsalapú érvényesülési utat járt be. Történetükben közös a családból hozott (részleges) kétnyelvűség (egyfelől a roma nyelv otthoni használata, másfelől Milos délszláv felmenői), valamint a család által nyújtott érzelmi biztonság.

A jövőt tekintve azonban egyikük sem igazán szeretne felnőttként külföldön élni, csak Bendzsi fontolgatja (viszonylag friss migrációs tapasztalattal a háta mögött), hogy felnőttként esetleg újra külföldre menjen, de ő is inkább itthon képzei el a jövőjét. Mindez éles fényt vet a migráció „költségeire”, többek között a helyváltoztatással, nyelv- és kultúráváltással járó pszichés terhekre (Dúll 2015), miközben ebből a gyermeki perspektívából relativizálható a felnőttek világában jelentős hozadékként számon tartott anyagi jólét. Mindketten úgy érzik, hogy összességében jobb nekik itthon, miközben nagyon is tisztában vannak a külföldi léthez kötődő jobb anyagi helyzettel és kedvezőbb életfeltételekkel.

A megszelídített tér

Míg Bendzsi esetében az interjúk árultak el többet a beilleszkedés nehézségeiről, miközben rajza egy megszelídített, kiismert teret sugall, addig Milos esetében a rajz tár fel több ellentmondást, miközben verbálisan a sikeres megküzdés hangsúlyosabb. Mindkét rajz hétköznapi jelenetet ábrázol, amelyben a tér, mint a mindennapi cselekvések közege, a „hétköznapi meggyökerezettség” (Hummon, idézi Dúll 2015:21) élményének egyik kitüntetett forrása jelenik meg. A tér megszelídítése, kiismerése és a felette megszerzett kontroll azonban korántsem egyforma: Bendzsi felülről és oldalról, mintegy *térképszerűen* ábrázolja a számára érzelmileg is fontos helyeket, amely sűríti a kötődéseket: a szereplőket utak, emberi viszonyok kötik össze. A rajza énközpontú és mozgalmas, melynek perspektívája a tér ismeretéről, a felette megszerzett kontrollról, magabiztosságról tanúskodik. Ezzel szemben Milos szóban eltávolítja magát a rajztól („*ezek idegenek*”), miközben az ábrázolt jelenetnek nincs is igazán perspektívája: mintha egy *pillanatképet* látnánk oldalról, miközben a játékból kimaradó szereplő kifelé néz a képből. A rajznak nincs igazán fókuszpontja, a szomorú fiú csupán passzív szereplő. A szemlélő és a játszó gyerekek között ugyan nincs kerítés, de a tér távolságot teremt. A ház mint biztonságot adó, érzelmileg kitüntetett közeg (Dúll 2015, Illés–Kende 2011) ezen a rajzon is szerepel, azonban megjelenik a házon kívüli világtól való szorongás is, amit csak felerősít, hogy ebből nagyon keveset látunk, mintha a házon kívüli tér ismeretlen vagy fenyegető lenne.

Mindkét rajz a hétköznapi (akár a saját) teret és annak szereplőit mutatja be. Milos rajza inkább a visszahúzódást és az elszigeteltséget közvetíti, Bendzsi munkáján inkább a szereplőket és helyeket összekötő kapcsolatok hangsúlyosak. Még érdekesebb ez a különbség, ha tekintetbe vesszük, hogy Milos egy kisvárosból

költözött egy németországi faluba, míg Bendzsi egy periférikus helyzetű „gettófaluból” kikerülve ábrázol egy megszelídített városi teret. A külföldi léttel járó *tudatosított* idegenség (lásd Schütz 1984 [1944]) élményére mindkét rajz reflektál a feliratokon keresztül (*Neuer, school*), ám Milos rajza annyira távolított, hogy végső soron bárhol játszódhatna, miközben Bendzsi egy beazonosíthatóbb, egyedibb teret ábrázol. A tér reprezentációjának különbsége mögött az állhat, hogy míg Milos mikroperspektívát használó rajza elsősorban érzelmeket és érzelmi, társas szükségleteket közvetít, addig Bendzsi rajzát a kogníció szervezi, a kiismert térben megjelennek orientációs pontok, kapcsolódások, fontos személyek, azaz a tájékozódás képessége, a téren való aktív felülkerekedés lehetősége. Ugyanakkor a rajzok értelmezésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a helyvesztés vagy váltás, valamint a kultúráváltással járó stressz (Dúll 2015) és az érzelmi terhelésre adott *egyéni* válaszok életkorfüggők. Így a távolított perspektíva használatában és a tudatosított idegenség reprezentációjában Milos életkora is szerepet játszott, miként az is, hogy a beilleszkedés, a tér otthonossá tételének feladata közepette neki kettős veszteséggel, a helyvesztéssel és közeli hozzátartozóinak hiányával is meg kellett küzdenie. Ugyancsak fontos, a migráció kontextusát érintő különbség, hogy Bendzsi jóval több időt töltött Angliában a családjával, így a rajzában megjelenő magabiztosság egy adaptációs folyamat végeredményére, egyszersmind a migrációs tapasztalat lezártságára utal.

Az otthon maradó gyerekek tapasztalatai: hiányok és egyensúlykeresés

„Hátrahagyott gyerekek” vagy transznacionális családok?

A következőkben két olyan esetet mutatok be, ahol az egyik szülő külföldi munkavállalása, tartós távolléte állította kihívások elé a történetekben szereplő gyerekeket és családjukat. A szülőket választás elé állító dilemma az anyagi jólét és a szülői jelenlét, a közelség és a közvetlen érzelmi támogatás között feszül, ami a gyerekek előtt is világos. A külföldi munkavállalás miatt a szülő(k) távollétében növekvő gyerekekre a médiadiskurzus (és esetenként a szakirodalom is) a „hátrahagyott” kifejezést használja (lásd például Blaskó 2016, Hoang et al. 2015a, b). Az elemzéshez azonban inkább a transznacionális család fogalmát használom, mert ez anélkül enged bepillantást a különféle család- és kapcsolattartási formák, illetve a megküzdési módok sokféleségébe, hogy a megváltozott helyzetű családokat akarva-akaratlanul megbélyegeznék. Főként a nők (cirkuláris) migrációját – a házi időspórolást vállaló nők külföldi munkavállalását – kíséri negatív megkülönböztetés. Ukrajnában például „az anyák migrációjaként” (Fedyuk 2015:109) tematizálódik a „gondoskodás-elszívás” (Blaskó 2016:73), amit más nemzeti diskurzusokban az „euroárva” vagy a „társadalmi árva” (Fedyuk 2015:109) hívószavak sűrítenek. Ezek

a kifejezések a gazdasági kényszerekből fakadó, fájdalmas szülői döntést az elhanyagolás, a nem megfelelő gondoskodás vádjával illetik, s így büntudatot, önvádat és társadalmi rosszallást keltenek. Az egyoldalú és leegyszerűsített kép azonban elfedi az összetett motivációkat, a folyamatos és fájdalmas mérlegelést, a komplex érzelmeket. A kifejezések önmagukban is lezárttságot sugallnak, elvitatva a helyzetekkel való megbirkózás lehetőségét. A főként a migráló nőket elítélő diskurzusok meglehetősen rugalmatlan nemi és családi szerepeket körvonalaznak, mivel a férfi kenyérkereső szerepének előfeltételezése eleve elfogadhatóbbá teszi az apa, illetve a férj távollétét, miközben a gyerekekre háruló negatív következményeket nem feltétlenül csak az anya távolléte okozza (Fedyuk 2015, Blaskó 2016, Parreñas 2001, 2004).

Jóllehet a transznacionális családokat a távollét miatt megváltozott szerepek és a napi rutin komoly kihívások elé állítják, szakirodalmi példák rámutatnak arra, hogy a megváltozott feltételek közepette is lehetséges a szülői szerep funkcionális, tartalmas és értelmes betöltése – igaz, ez jelentős idő- és energiárfordítást, nagyfokú kreativitást és áldozatvállalást igényel (Blaskó 2016, Sorensen–Vammen 2014, Parreñas 2001, 2004). A sikeres alkalmazkodás és megküzdés példái mellett ugyanakkor ott vannak a szülői távollét negatív következményei: a család társas és szocializációs funkcióvesztése, a migráció egyéni költségeiként értelmezett pszichés terhek (a depresszió, a szorongás), a romló tanulmányi eredmények, a családi szerepek megváltozásából fakadó és adott esetben a gyerekekre háruló többletfeleladatok (Blaskó 2016). Mindezek az összefüggések azonban leginkább kismintás kutatásokon, eseteleírásokon alapulnak, és nem feltétlenül egyirányú és determinisztikus következmények. A szülői távollét például nagyobb motiváltsággal és javuló tanulmányi eredménnyel is együtt járhat (Blaskó 2016, Hoang et al. 2015b). A lehetséges pozitív vagy negatív következmények, illetve uralhatóságuk számos tényezőtől függ, például a családtagok és a családbeli szerepek rugalmasságától, az egyéni személyiségjegyeiktől és teherbíró képességtől, valamint a szülői (táv) gondoskodás lehetőségét behatároló migrációs rezsimektől (Hoang et al. 2015b). A tagadhatatlan nehézségek, veszteségek, krízisek *mellett* az eseteleírásokban ezért megpróbálok a gyermekek ágenciájára figyelni, és a családokban zajló folyamatokat az alkalmazkodás szemszögéből szemügyre venni.

Barnabás története – zártság és befelé fordulás

Az elbeszélt történet

Barnabás édesapja hat vagy hét éve dolgozik külföldön, előbb Dániában, majd Németországban talált munkát. Korábban is szakmunkásként kereste a kenyerét; alapvetően az anyagi nehézségek miatt indult külföldre. Az elindulás körülményeiből is érződnek a kényszerek, míg a helyzetet tovább nehezíti, hogy az apa

a munkák, megrendelések függvényében tud hazajárni: volt, hogy közel fél évig is távol volt, szerencsésebb esetben kéthavonta hazalátogat.

A migráció, a transznacionális lét és a családi krízishelyzetek közötti összefüggések felderítésének vannak korlátai, annyi azonban felsejlik Barnabás elbeszéléséből, hogy a gazdasági kényszerekkel egy időben vagy azt követően egy párkapcsolati krízis is megjelent, aminek következtében Barnabás szülei már nem alkotnak egy párt, az apának új kapcsolata van külföldön. Barnabás testvére nagyjából a külföldi munkavállalás kezdete táján született, az apa most már csak a gyerekeihez jön haza. Bár a szülők útjai elváltak, jó viszonyt ápolnak. Az apa továbbra is támogatja anyagilag a családot, Barnabás édesanyja, bár korábban dolgozott eladóként, nem vállal fizetett bér munkát. Úgy tűnik tehát, hogy a hagyományos nemi szerepekre sem a külföldi munkavállalás, sem a válás nem volt hatással, épp ellenkezőleg, mintegy megerősítette azokat: a férfi a külföldön szerzett jövedelméből továbbra is kenyérkereső szerepet tölt be családjában. Barnabás a külföldi munkavállalás és a válás kapcsán is úgy fogalmazott, hogy a családban „*minden maradt úgy*” – csak éppen nincs itthon az édesapja. Az apa távolléte miatt azonban a rá háruló feladatok nem változtak, hiszen ő elmondása szerint nem vesz részt a házimunkákban, ha hazaér, akkor játszik vagy tanul. Inkább egyfajta szülői kímélet és kompenzáció sejlik fel, amivel ő is tisztában van, hiszen édesanyja megengedőbb vele, mióta az apa nem él velük.

Az apa tartós távolléte jelentős érzelmi terheket ró Barnabásra. Elbeszélésének jellegzetes, távolságtartó hangnemet kölcsönöz, hogy rendre enyhe, szinte bagatellizáló fordulatokat használ a veszteségeinek, érzelmi nehézségeinek leírására, és igyekszik a felnőttek döntési helyzetébe, perspektívájába belehelyezkedve érvelni: „*Hát, egyáltalán nem volt jó érzés [amikor az apa külföldre indult], de igazából nekem muszáj volt elfogadnom. Én most már így egész jól megszoktam azóta.*” [A szülők különválása] „*nem volt jó érzés, de ezt is elfogadtam, mert bajom nekem nem volt ebből*”. Ez a beszédmód lekicsinyli a nehézségeket, nem is nagyon vesz tudomást róluk. Az elbeszélés a felszínen szikár, az önfegyelemmel mederben tartott érzelmek azonban minduntalan feszegetik a szelepeket. Bár többször utalt arra, hogy nem szeret beszélgetni, valamiképp mégis igényelte a figyelmet. „*Magányos fajtaként*” jellemezte magát, aki inkább egyedül játszik a számítógépen, és kerüli a személyes problémák megosztását akár a szüleivel is. Lassan kiderült, hogy azért vannak barátai, az apjával szinte naponta beszélnek, elmeséli neki a napi történéseket, tanulmányi előrehaladását. A nehézségekről azonban nem szívesen beszél neki, talán mert nem akarja terhelni. Ezekről inkább édesanyjával vált szót, de vele is ritkán. A testvérével sem annyira bizalmas a kapcsolata (viszonylag nagy közöttük a korkülönbség). Mintha belső emigrációba vonult volna a családban, annak ellenére, hogy úgy tűnik, hogy a szülők jelentős erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a családi (avagy migrációs) krízist és az ebből fakadó megváltozott helyzetet kezeljék. Az anya keresi hozzá az utat, az apa az anyagi biztonság garantálása mellett igyekszik fenntartani vele a szinte napi kapcsolatot. Amint Barnabás félig viccelve megjegyzi, akkor is megosztják egymással az őket

érdeklő híreket, videókat telefonon, ha tudják, hogy a másikat ez – a generációs különbségek miatt – nem nagyon érdekli. Az apa hazalátogatása a közös programok bőségét, a figyelmet és az együtt töltött időt jelenti, csakúgy, mint kettejük „*eszméletlen jó*” tengerparti nyaralása, ahol a befelé élő Barnabás sokat beszélgetett, és élvezte a közösen töltött időt.

Az apa távolléte, illetve a szülők különválása körül azonban van egy törés: „*régen boldogok voltunk, most csak félig vagyunk boldogok*.” Ez akkor is veszteséget feltételez, ha elkerülhetetlenül ráakódik egyfajta gyermekkori nosztalgia. A veszteségek, hiányok kapcsán Barnabás realistán fogalmaz: neki még vannak közös gyerekkori emlékei az apjával, a testvérének viszont „*egyáltalán nincsen sok*”. Az apahiányt olyan tünetek jelzik, mint a gondok a magatartással, a hirtelen kitörő düh, a magánszféra fokozott védelme, azaz az elfojtásra ítélt feszültségek felszínre kerülése. Barnabás alsó tagozatban kiváló tanuló volt, aztán elkezdett romlani a tanulmányi eredménye (a 8. osztály után szakmunkásként tanul tovább). Ő ezt úgy meséli, hogy ellustult, és amikor megkapta külföldön dolgozó apjától a számítógépet, egyre többet játszott. A két folyamat párhuzamossága mögött azonban mélyebb összefüggés is állhat, hiszen a romló tanulmányi eredményt a demotiváltság, érzelmi nehézségek is okozhatják, míg egyes kutatások az apa távollétében romló iskolai teljesítményt a szülői tekintély, a következetes számonkérés elmaradásával is összefüggésbe hozzák (Blaskó 2016). A rosszkedvet, a motivátlanságot Barnabás fordulatai is megerősítik: „*minden maradt úgy. Csak azóta nekem is más hangulatom lett kicsit*”. A fiú családon belüli visszavonultságát és a motivációk hiányát a pályaválasztási döntésből való kizáródása, kivonulása is jelzi. Cukrász szeretett volna lenni, vagy számítógépes szakember, de az előbbiről lebeszéltek, mert sok és megerhelő munkával jár, és ő ezt elfogadta. Más esetben is átengedte a felnőtteknek a döntést; arra kérdésre, például, hogy szerinte is baj van-e a magatartásával, úgy felelt, hogy: „*ha sok ember mondja, akkor biztos így van. Inkább nekik hiszek*.”

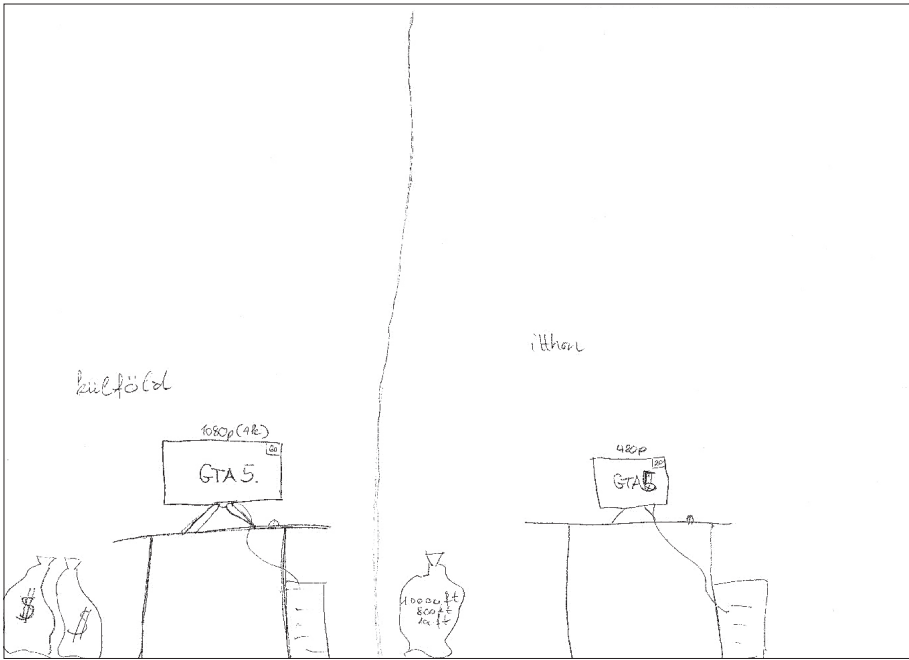
Az apa ajándékaiban, a tőle kapott zsebpénzben megjelenik a fogyasztás öröme, mintegy kompenzálásként. A migráció költségeként értelmezhető szülői távollétet és a vele járó (avagy azt megelőző) családi krízist az anyagi biztonság, az ajándékba kapott technikai tárgyak, ha nem feledtetik is, de átszínéznek. A külföldi munkavállalás körüli dilemmát azonban nem feltétlenül csökkentik. Barnabás számára az apa külföldi munkavállalásának legnagyobb hátránya, hogy „*sokkal többet akarnék vele lenni*”, de ezen az áron „*sokkal több mindent megkaphatok*”. Arra a kérdésre, hogy felnőttként melyik lenne neki fontosabb, az anyagi jólét vagy a családi együttlét, az együttmaradást választja. Amikor azonban arra terelődik a szó, hogy el tudja-e képzelni, hogy az apja helyében van, és ugyanezzel a dilemmával szembesül, elbizonytalanodik, és azt válaszolja, hogy nem tudja, hogyan döntene. Hasonlóképpen eldöntetlen a külföldi munkához való viszonya, nem tudja még, hogy szeretne-e külföldön dolgozni. A külföldi munka előnyeit firtató kérdésre viszont a sikeres kinti boldoguláshoz szükséges készségeket, „*belépési kritériumokat*” sorolja, a nyelvtudást és a munkabírást.

Barnabás külfölddel kapcsolatos asszociációi az interjú elején a felnőttek érvrendszerét követik, amellyel feltehetően megpróbál azonosulni: *„ott jobbak a megélhetési viszonyok, szerintem, több pénz, meg hát, ott vannak ugye, szép helyek. Más nem jut eszembe, ennyi.”* A további kifejtésre biztató visszakérdezésre egy újabb visszakérdezés a felelet, amelyben újból elismétli, hogy külföldön több pénzt fizetnek a munkáért, mint Magyarországon. *„Nem?”* – kérdez vissza egy kicsit elbizonytalanodva. Az asszociációk bizonyos fokú zártsága a párbeszéd során többször is visszatér, mintha a fiú nem akarna az okok és motivációk között mélyebbre menni. A szülei döntésének részleteit nem ismeri, de többször elismétli, hogy bár számára ez nem volt könnyű, el kellett fogadnia.

A történetmesélés a narratíva-stimuláló kockákkal sem megy könnyen, nem alkot teljes történetet. Csak egyszer beszél a szimbólumok segítségével, nem szeretné megismételni a feladatot. Csak az egyes szimbólumokra asszociál, és nem mindegyikre (a könyvre például nem szeretne semmit mondani, mert *„nem szeret olvasni”*). Különös megvilágításba helyezi az elhárításra, racionalizálásra vonatkozó feltevéseket, hogy az asszociációs játék végén így fogalmaz: *„Ez nagyító. Azzal nem tudok mit mondani, a nagyítóval.”*

A külföldre gondolva a hal az első kép, amiről beszélni kezd, ami a tengert juttatja eszébe. Bár itt megáll a mesélésben, mégis folytathatjuk az asszociációs sort az interjú alapján, mivel a tenger az apával töltött, érzelmileg is fontos nyaralással hozható összefüggésbe, amiről kevéssel ezelőtt hosszabban beszélt. Az álomnyaralásról távoli egzotikus helyek jutottak eszébe, ahová kettesben utaznak az édesapjával. Mindez újfent az érzelmi szükségleteket, valamint a külföldi munkavállalás előnyeként is értelmezett fogyasztást, jólétet sűríti. Az álomnyaralás mintegy feloldja a fogyasztás és az együttlét naponta megélt dilemmáját. A következő kép, a ház és a zseblámpa, szintén egy érzelmi alapszükségletről, a biztonságigényről árulkodik: *„a ház, ami egy jó ház – legyen azért biztonságos. Őh... a zseblámpa az éjszakához, ha félek egyedül”*. A piramis újfent a külföldi nyaralás vágyképét mozgatja meg. Az asszociációk a maguk töredékességében az interjúkérdésekhez viszonyítva erősebben körvonalazzák Barnabás ki nem mondott, elfojtásra ítélt érzelmi szükségleteit, amelyek leginkább az apára vonatkoztatva jelennek meg.

A mesebeli három kívánsága egy számítógép, egy ház és egy autó volna. Túl azon, hogy az asszociációk sorában is felbukkanó ház egyfelől egy a magyar társadalom értékrendjébe mélyen beágyazott vágy, a szimbólum újfent utal az alapvető (érzelmi) biztonság igényére (Dúll 2015, Illés–Kende 2011). A három kívánság másfelől mintha azt sugallná, hogy Barnabás megtanulta, hogy az anyagi vágyak könnyebben teljesíthetők, mint az érzelmi szükségletek.

3. kép: Ne zavarj!

4. kép: Mese és valóság

A képi narratívum

A rajza (3. kép) az asszociációknál erősebben utal a zártságra. A függőlegesen kettéosztott lap két oldalán egy-egy számítógépet és íróasztalt láthatunk, látszólag semmi különbség nincs a kettő között. Attól eltekintve, hogy a külföld felirattal jelzett kép kicsit nagyobb, az adatokban rejlik a különbség. Az asztalok mellett pénzeszsákokat látunk, a külföldi oldalon két dollárral, az itthoni asztal mellett egy forintcímletekkel tömött zsákokat. A másik különbséget a két számítógép rejti, a külföldihez szélesebb monitor tartozik, aminek nagyobb a felbontása. A képi mondanivaló csak a lap aljára koncentrálódik, miközben a rajz valamiféle nyomasztó bezártságot, avagy tér nélkülséget sugall: talán azért, mert egyáltalán nincs benne perspektíva; olyan, mintha egy üres szobában a monitort és az üres falat bámulnánk.

A rajzon nincs történet, teljesen statikus. Első látásra tehát az jelenik meg a képen, amit Barnabás az interjúban is megfogalmaz: a családban nem változott semmi az apa külföldi munkavállalásával, ez nem rótt rá többletfeladatokat, nem változtatta meg a családon belüli szerepeket. A különbség leginkább az adatszerűen leolvasható, technikai részletekben rejlik (például a monitorok felbontásának különbsége), amit meg kell fejteni. Erre rajzolás közben világosan utalt is, „*ezt a felnőttek ügysem értik*”.

Az elzárkózás és a felnőttvilág értetlenségét szinte bizonyítja a felnőtt (kutatói) tekintet, amely elsöre figyelmen kívül hagyta a rajz legfontosabb üzenetét:¹² azt, hogy mindkét monitoron a GTA nevű erőszakos internetes szerepjáték jelenik meg. A különféle bűnözői karriereket felkínáló nyílt végű szerepjáték nagy valószínűséggel teret ad az érzelmi megterhelés, a feszültségek levezetéséhez, ugyanakkor egy olyan alternatív világot is jelenthet Barnabásnak, ahová az elhangzottak fényében nagyon is hajlamos bezárkózni. A rajz tanulsága szerint a külföldön élő és az itthon élő Barnabás is így tenne.

Az elbeszélte történet és a rajz rejtett üzenete fényében mégsem mondhatjuk azt, hogy ne lett volna a családban változás; a különbségek épp ezt fejezik ki. Erre éppen a kép *hiányai* utalnak, a szabad kilátás hiánya, ami tér nélkülséget, avagy bezártságot teremt, illetve az, hogy nincsenek szereplői. A személytelenség azonban relatív, hiszen azon túl, hogy a képnek se perspektívája, se szereplője, a szikár, minimalista rajz mégis személyes élményt ábrázol. Egyfelől talán a növekvő magányt, avagy alternatív valóságot, a választott vagy éppen kényszerű elvonulást, és a vigasztaló valószínűleg gyakorta számba vett anyagi javakat. (A kettéosztott lap eleve az összehasonlításra, az előnyök-hátrányok mérlegelésére utal). A számítógépezés, a feszültségek ilyesfajta kivetítése, az önkéntes visszavonulás, a saját magánszféra védelme az elbeszélte történetben egybeesik az apa tartóssá váló távollétével, még akkor is, ha az elbeszélő nem úgy köti össze ezeket, mint az elemzés.

¹² Köszönöm a könyv egyik lektorának, Kováts Andrásnak, hogy felhívta erre a figyelmet.

(Hiszen Barnabás a lustaságával magyarázza a romló tanulmányi eredményeit és azzal, hogy amikor megírt az új számítógépe, egyre többet játszott.)

A rajz egyfelől azt közvetíti, amit a fiú a történetéből ránk szeretne bízni. Ez a változás felszíne, a külsőleg is látható anyagi előrehaladás. A szikárság mégis kifejez inkább elrejtteni kívánt részleteket, a visszahúzóást és legfőképp azt, hogy nem tudhatjuk pontosan, hogy mi van a rajzbeli számítógép tulajdonosának a fejében.

Dénes története:

családegyesítési vágyak egy többszörösen összetett családban

Az elbeszélt történet

A hatodik osztályos Dénes történetéből egy többszörösen összetett, kiterjesztett család képe rajzolódik ki. Dénes egy nevelőszülő párnál lett új otthonra, de tartja a kapcsolatot a vér szerinti hozzátartozóival, leginkább az anyai nagyszülőkkel és a testvérekkel. A nevelőszülőket Dénes a szüleinek tekinti, kötődik hozzájuk, csakúgy, mint a nevelőszülőpár három felnőtt gyerekéhez és az ő családjukhoz. Egyikük a környéken él, és nem tervez külföldi munkavállalást, ketten viszont külföldön élnek a családjukkal.

A külföldi munkavállalás először az interjú felvétele előtt négy-öt évvel jelent meg a család életében, amikor az egyik felnőtt testvér a párjával és a gyerekeivel Belgiumba költözött. A másik egy éve él Németországban a párjával és a kisebb gyerekeivel, míg nagykorú fia itthon él Déneséssel egy háztartásban. Külföldön a fizikai munkásként dolgozó férfiak tartják el a családokat. A gyerekek kint járnak óvodába, iskolába. Ha a szabadságok és iskolai szünetek engedik, gyakran jönnek haza látogatóba. Ezt szinte mindig titokban tartják Dénesék előtt, így a megérkezés örömét a meglepetés ereje is fokozza. A kint élők nem tervezik a visszaköltözést Magyarországra, és külföldre költözésre biztatják a családon belül lassanként kisebbségbe került otthoniakat. Időközben Dénes nevelőapja is külföldön vállalt munkát, a magyarországi munkáltatójánál merült fel ez a lehetőség. Ő több mint fél éve dolgozott már teherfuvarozóként Németországban, amikor Dénessel beszélgettem.

A migráció tehát összesen négy nukleáris családot érint (Dénes nevelőszüleinek két nukleáris családját és a két felnőtt gyerek családját). Ők alkotják azt a kiterjesztett családot, amely a gyakori látogatások és online kapcsolattartás fényében egy sikeres transznacionális családnak tűnik. A családtagokat a külföldi családegyesítés vágya hajtja, jóllehet ez korántsem egyszerű, hiszen már most három különféle külföldi városban (és az itthoni háztartásban) élnek. Már azt is sikerként élnék meg, ha a földrajzi távolságot csökkenteni tudnák. A hazalátogatások mellett a nyári szünetben közösen utaznak Németországba, így Dénesnek is van

némi (turista)tapasztalata külföldről: fellelkesülve beszél a közös kirándulásokról, élményekről, és talán ez is okozza azt, hogy úgy érzi, szívesen menne külföldre.

A mindennapokban felmerülő dilemma itt is ugyanaz, mint az előző esetben: az otthon maradók ugyan jobb anyagi körülmények között élnek, de a külföldön dolgozó családtag hiányát megsínylik. Az apa távollétét nehéz volt Dénesnek elfogadni, közel fél év kellett ahhoz, hogy megszokja az új helyzetet, addig egyre csak azt kérdezgette, hogy mikor érkezik már. Az apa külföldi munkavállalása ebben a családban sem okozott nagy változást a szerepekben, ugyanakkor a hiánya több szinten érződik. Az anya, bár nem dolgozik egész állásban, sokat van távol, mivel besegít a családtagoknak. A gyerekek szemszögéből elmaradtak a korábban együtt végzett ház körüli munkák és kiesett az együtt töltött szabadidő. [Miután apa elment] *„Anyával kellett mindent megbeszélni, amit apával kéne, mert telefonon rossz. Meg kevesebbszer mentünk el horgászni, szóval nagyon nehéz volt, hogy ugye, elment, semmi program nem volt. Csak anyával, anya meg most az új munkahelyén van mindig, szóval, nehéz.”* *„Nincsen apai kéz, nem piszkálnak, hogy most ezt csináld, azt csináld. Azért néha ez is hiányzik, őszintén szólva.”* A rokon gyerekek távolléte is nehezíti a mindennapokat, hiányuk megjeleníti a család változását. A megélt érzelmi nehézségeket tovább fokozza, hogy az apának egyelőre nincs otthoni internete, így a kapcsolattartás a telefonálásra és a legszükségesebbek közlésére szűkül: *„Hát, úgy szokott lenni, hogy ha valami baj történik mivelünk, vagy ha ővele, ha ővele baj történik, akkor ő hív természetesen, de hogyha mivelünk baj történik, akkor megcsörgetjük, és visszahív minket. És azt nem értem benne, hogy megcsörgetjük a normális telefonon, és visszahív minket vezetékiesen, amikor ott kell lenni.”*

A kiköltözés terve valamelyest enyhít a helyzeten, erről otthon is szó esik. A külföldhöz így az újraegyesülés vágyképe társul, ami egyfelől mérsékli és átmenetinek mutatja a mostani nehézségeket, és optimista tónust kölcsönöz a közeli jövőnek. Dénes szerint ő maga a legjobban elkötelezett a költözés irányában, mivel így a szűkebb család újra együtt lehetne, és a kiterjesztett család tagjai is közelebb kerülnének egymáshoz földrajzi értelemben. A döntésben szerepet kap az önmegvalósítás vágya és a jobb élet reménye, valamint az is, hogy a már kint élő rokonok tapasztalatai visszaigazolják a reményeket, és a fiú otthonról is kap személyes megerősítést. *„Én minél jobban ki akarok menni. Ott... ott sokkal többre vinném, szerintem. Meg, hogy anya is mondja, hogy jó vagyok matekból, azt ott tovább bírnám fejleszteni.”*

Az apa németországi – és ideiglenesnek tekintett – lakókörnyezete is vonzó Dénesnek: igaz, hogy „panelről” van szó, de zöld környezetben van. *„Nagyon akarok apával lenni már, meg abba a lakásba szeretnék lakni: ott van a lakás, ott egy folyó folyik, és vele szembe ott van egy domb. Én ott akarok lakni.”* A külföldhöz tapadó nagy családi vakáció emléke és a vágyott családdegysítés az elbeszélésében háttérbe szorítja a várható nehézségeket. Ezekre ő is számít valamelyest, de bízik saját magában. Néha az anyjával együtt tanulnak németül, és sokszor elképzeli, hogy milyen lesz az új iskolában. Távol élő nagytestvére eddig is támogatta anya-

gilag az oktatását és biztosította arról, hogy ha külföldön szeretne maradni, akkor segíteni fogja ebben. Dénes félelmei azért sem erősek, mert egy összetartó és támogató család veszi körül, amely az eddigiek fényében sikeresen vette a transznacionális léttel járó akadályokat. A terveket övező optimizmusra mindössze egy árnyék vetül, ez pedig az a felismerés, hogy olyan helyzetet aligha lehet teremteni, hogy ebben az összetett családformában mindenki egy helyen legyen, azaz mindenképp számot kell vetni a távollévők hiányával.

Az asszociációk

Dénes első asszociációi („jó helyek”, „jobb megélés” és hogy ott „sokkal engedékenyebbek az iskolában”) részben személyes, részben átadott tapasztalatokon alapulnak. A jó helyekről a családdal együtt töltött vakációk, a vidámpark és a kirándulások jutnak eszébe, ezek telítve vannak a családtagokhoz kapcsolódó élénk és pozitív élményekkel. A „jobb megélés” egy gyermeki félrehallás, amibe talán nem véletlenül keveredik bele az élmények *megélése*. Ám ebben a formában alapvetően a külföldi munkavállalás melletti „felnőtt” indokokat sűríti, a család megélhetősi, boldogulási stratégiájának átvételére utal. A következő mondatban azonban a jobb életlehetőségek átfordítódnak saját tapasztalattá, és átkerülnek az otthoni térbe: legutóbbi látogatásakor az apja sok gumicukrot hozott, míg a hazaérkező testvérek leginkább háztartási termékekkel érkeznek: „sokkal több pénzt hoznak, sokkal több minden van a házban akkor is már.” A harmadik asszociáció a külföldön élő rokon gyerekek átadott, elmesélt tapasztalata, mégis van személyes relevanciája, hiszen kint is kell majd iskolába járnia, és ezek az információk teszik a külföldi életet vonzóvá a gyerekek nézőpontjából.

Dénes kimondottan élvezte a játékot narratíva-stimuláló kockákkal, négy történetet is mondott (kettőt a családjára, kettőt pedig külföldre gondolva). A négy asszociációs láncban a szimbólumokhoz kapcsolódó asszociációk nagyon hasonló mintázatokba rendeződtek, amelyek megvilágítják a külföldhöz kapcsolódó vágyakat és félelmeket.

A családjára gondolva mindkét történetben a napi rutin, az otthon és az iskola jelenik meg: a délutáni hazaérkezés, az étkezés és a játék egy sátorban a testvérével. A másik történetben is feltűnik a mindennapos tanulás és az otthon is, ami ezúttal egy kastély, amit Dénes minden nap lakattal vagy kulccsal zár el a külvilágtól. A vágyak és a gazdag fantáziaképek (pl. „*felmászunk a szivárványra és lehúzzuk magunkat mágnessel*”) mellett a közös elem az otthon (sátor, kastély), amit mintha a külvilág állandóan fenyegetne, és ezért azt kizárni igyekezik (lakat, kulcs). A lehatárolt, intim családi térként megélt otthon biztonságából aztán már el lehet indulni: „*és az utcán pedig öhm... felhívom az újázmesteremet, és újázkodom, utána pedig megyek mindenhova.*”

A külfölddel kapcsolatos történetek még komplexebbek, és összetett érzelmekről árulkodnak. Mindkét történetben megjelenik a távolság, a kiköltözéssel járó

döntés és az ezzel járó ambivalencia: az egyikben egy tündér varázsolja őket külföldre. Dénes követi a lábnyomokat, de egyszer csak felötlik benne, hogy vissza kellene mennie. Ekkor előbújik egy szörnyeteg, akiről kiderül, hogy nem rossz szándékú, hiszen kijuttatta a családot külföldre, az apához. A másik történetben a család külföldön él, újfent egy kastélyban; Dénes „*gondolkodik, hogy mi legyen; nem tudja, és... átkel a folyón*”. A második asszociációs láncban a lábnyomok, azaz a kötődések követése viszi haza és teremt harmóniát. Otthon segít az anyjának süteményt sütni, és virágot szed a születésnapjára. Álmában azonban ebben a történetben is megjelenik, hogy „*a családját külföldről elviszi a szörny*”. Ez a történet is varázslattal kezdődik, és úgy végződik, hogy a közös vásárlás és szórakozás után „*hazamentünk és becsuktuk az ajtót*”.

A külföldre asszociáló történetekben az otthont, a családtagok egymásra találását folyton fenyegeti az elválás veszélye: az ártani akaró szörny, aki elvitte külföldről a családot, holott már egymásra találtak. Az otthon védelme mellett tehát az elválás miatt folytonosan visszatérő aggodalom szervezi mindkét történetet. A varázslat, a szörny talán a Dénes számára kontrollálhatatlan tényezőket, a felnőttek migrációs döntését behatároló kényszereket teszi elmesélhetővé, még inkább azokat a félelmeket, amiket talpraesettséggel, bátorsággal, egymásba kapaszkodással nem lehet áthidalni. Ebben a félelemben nem pusztán az apa távolléte, hanem Dénes speciális helyzete és kötődésigénye is erősen megfogalmazódik. A családtagok eltűnése, az elválás azért is fenyegető, mert ebben a többszörösen összetett családformában a szeretet és a kötődés ellenére is mindig lesznek olyan családtagok, akik távol maradnak, és ezért hiányozni fognak.

A helyzetek feletti kontroll elvesztéseként értelmezhető varázslat azonban nem csak negatív következményekkel járhat. (Az egyik történetben a szörnyről is kiderült, hogy jó szándékú, hiszen egyesítette a családot.) A külső beavatkozás egy olyan vágyteljesítésként is értelmezhető, ami a külföldre költözés problémáit egy varázsütéssel megoldja, azaz segít legalább a vágyak szintjén eliminálni az ezzel járó, elnyomott kétséget és feszültséget. Ezt látszik megerősíteni Dénes három kívánsága is, amiben a család egyesülése mellett rögtön megmutatkozik a nehézségeken való felülkerekedés vágya, hiszen azt kívánja, hogy minden nyelven tudjon beszélni. A harmadik kívánság materiális, egy kocsi – ez újra visszautal a családra, a családtagok vágyaira, hiszen az apa „*már kinézett egy kocsit magának*”. Így a külföldi élet nem csupán a legfőbb vágyként megfogalmazott gazdag, érzelmi biztonságot nyújtó együttléttel, hanem a jobb anyagi körülményekkel is összekapcsolódik.

A képi narratívum

A ceruzával készült rajzon (4. kép) az egyedüli színes elem a kétszer is szereplő német zászló. Ezt egy vártornyon láthatjuk, de önállóan is megjelenik zsirkrétával

kiemelve a rajz bal felső sarkában. A kép másik hangsúlyos szimbóluma az euró-jel és a hozzá tartozó bankók, amit mintha számoláshoz terítettek volna szét.

Első látásra itt is absztrakció és a szülőktől átvett anyagi megfontolások szervezik a rajzot. Ugyanakkor személyes vágyak is megjelennek a rajzon, ennek értelmezéséhez az interjú is támpontot ad. (A rajz az interjú előtt készült.) A fallal körülvett kastély a ház szimbólum fokozásaként, azaz a biztonságvágy kivetítéseként értelmezhető (Illés–Kende 2011). A kerítéshez hasonlóan itt a falnak van lehatároló-elhatároló funkciója, ami még kevésbé átjárható, mint Milos rajzán a kerítés. Ez a család határainak fenntartását, az otthon védelmét sugallja. A feltevést, miszerint a vár valóban egy felnagyított ház, tovább erősíti, hogy Dénes rajza a kastélyt az apa németországi lakókörnyezetébe helyezi, észrevehetjük a zöld környezetet és a közelben folyó patakat.

A kép tehát a családi élet helyszínét, az érzelmi-fizikai biztonságot nyújtó ott-hont a zászlókkal Németországba helyezi, ám azt nem tudhatjuk meg róla, hogy kik vannak együtt, és hogyan telnek a napjaik. A család külföldre költözése egyelőre a nem túl távoli jövőbe helyezett terv. Ez a bizonytalanság, illékonyág is tükröződhet abban, hogy míg a patak és az apa lakásához közeli erdő a kép előterében perspektívát, közeliséget és valamiképp megfoghatóságot ad a képnek, a kastély kissé távolabb került, és további háttér nélkül kissé azt a benyomást kelti, hogy lebeg, amit a várfokán futó bástyák és tornyok szálkásabb vonalvezetése tovább fokoz.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Családi kommunikációs mintázatok és megküzdési módok

Mindkét történetben a jobb megélhetés kötődik elsősorban a külföldhöz, ez adja a kiindulópontot már az asszociációk szintjén is. Ez egyfelől a felnőttek perspektívájának átvételéről, a migrációs döntést behatároló kényszerek bensővé tételéről árulkodik. Erre az is utal, hogy Dénes egy feltehetően felnőttektől hallott, félig megjegyzett fordulatot használ: „*jobb megélés*”. A felnőttek nézőpontjának és érvrendszerének átvétele azonban nem egyforma súlyú a két fiú történetében. (Ezt életkorbeli sajátosságok is befolyásolják.) Dénes arra vágyik, hogy a családjával együtt legyen, és ennek megoldását a külföldre költözésben látja. A vágyteljesítés szervezi a terveit és a külföldről alkotott elképzeléseit, ám a kiköltözés mérlegelésekor a saját külföldi élményeit, tapasztalatait is mozgósítja, ami átjárást teremt a felnőttek érvrendszere és a saját perspektívája között. Ez megjelenik az érvelésében is, hiszen a hétköznapiakban számít, hogy a német iskolákban megengedőbbek a pedagógusok, vagy hogy a külföldhöz közös családi élmények kötődnek.

Dénes családjában a kiköltözés terve az időbeli közelség miatt is gyakran szóba esik, a beszélgetésekben elhangzott érvek, a többféle nézőpont segíti őt abban, hogy a tervvel fokozatosan megbarátkozva, a saját szempontokat kialakítva viszonyuljon a kiköltözéshez. Barnabásnak ezzel szemben nincs közvetlen tapasztalata